

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.48(497.5+497.11):94(497.6)
Оригиналан научни рад
Примљен: 11.12.2016
Одобен: 09.01.2017
Страна: 9-25

НАСИЉЕ УСТАША НАД СРБИМА У ХЕРЦЕГОВИНИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

*Ко обрашта злочин, по -
стаје у њему саучесник.*
Волтер

Сажетак: Овај рад је покушај аутора да се подсети научна јавност на страшни суд који је задесио српски народ у Херцеговини у Другом светском рату. На најсвирепији начин су страдали насумице недужно људи, посебно старци, жена и деца. Савременици истичу да су италијански окупатори успели да врло брзо заведу ред, па је изгледало да се узаврело херцеговачко подручје смирило. На жалост, ред који су завеле италијанске трупе трајао је кратко – до 18.маја 1941. односно до потписивања тзв. Римских уговора између Бенита Мусолинија и Анте Павелића. Одредбама тих уговора цела Херцеговина је припала НДХ. Тиме је српски народ Херцеговине препуштен на милост и немилост усташким целатима, који су у међувремену донели низ законских одредаба, како би свом расистичком програму дали некакву законску форму. У том периоду страдало је десетине хиљада Срба из Херцеговине, а преко 70 000 их је прошло кроз злогласне усташке логоре.

Кључне речи: Херцеговина, Срби, насиље, усташе, муслимани, јаме

До масовног покоља Срба из Херцеговине у априлском рату, ипак, није дошло, јер је српско становништво нашло заштиту код италијанских окупатора, код којих још увек није био потпуно затрвен хуманистички дух Дантеа, Петрарке, Мацинија, Гарибалдија и других великана италијанске историје и културе. Италијанска војска је у свим херцеговачким градовима и варошицама, у које ушла, успоставила своју власт, односно задржала дотадашње чиновнике готово у свим надлештвима, постављајући у оним најважнијим своје комесаре. На првом месту Италијани су настојали да одузму оружје од народа, без обзира на националну и верску припадност. Ограничили су кретање грађана од 20 часова навече до 6 часова наредног дана. Сви грађани, без разлике на нацио-

налну и верску припадност, који су желели да путују у неко друго место морали су да добију објаву од италијанских војних власти. Савременици истичу да су италијански окупатори успели да врло брзо заведу ред, па је изгледало да се уазврело херцеговачко подручје смирило. На жалост, ред који су завеле италијанске трупе трајао је кратко – до 18.маја 1941. односно до потписивања тзв. Римских уговора између Бенита Мусолинија и Анте Павелића. Одредбама тих уговора цела Херцеговина је припала НДХ. Тиме је српски народ Херцеговине препуштен на милост и немилост усташким целатима, који су у међувремену донели низ законских одредаба, како би свом расистичком програму дали некакву законску форму. Тим програмом је, као што је познато, било предвиђено да се територија „независне” Хрватске огњем и мачем очисти од Срба, Јевреја и Рома.¹

Усташка кама над недужним српским главама

Подсећајући Омера Куртовића, трговца из Гацка, на часно држање гатачких Срба за време интеррегнума 1918.према Муслиманима, Спасоје Тадић, капетан црногорске војске, између осталог, каже: „Сећаш ли се ти, Омере, и сви Муслимани да сам ја, када сам 1918.са четом дошао у Гацко, могао све погазити, и мушко и женско, али да никоме ни длака с главе није фалила, нити се ко (од мојих Пивљана) тако нашега рза и образа.” За такво држање Пивљана најзаслужнији је био гатачки прота Видак Вишњевац, председник Народног већа у Гацку, који никоме није дозволио да се свети гатачким Муслиманима за 36 Срба обешених у току минулог рата у Автовцу. Уместо захвалности, међу тим Муслиманима су се нашли људи који су му, 24.јуна 1941.полили косу и браду зејтином и гасом, па онда запалили, да би га на крају полумртвог стрпали у септичку јаму Војног логора у Автовцу. На сличну „захвалност” наишли су, и требињски и љубињски Срби, који су се истицали у заштити својих комишија Хрвата и Муслимана. Будући да су чврсто решени да дефинитивно униште српство и православље у бунтовној Херцеговој зељи, завичају свог поглавника Анте Павелића, усташки бојовници се ни на какве законе, људска права нити верска осећања нису обазирали. О томе речито говоре иако скромно записници Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача о првим хапшењима и убијањима херцеговачких Срба. Тамо се, наиме, каже да је група „заштитних ловаца” ухапсила, ноћу између 31.маја и 1.јуна, петорицу угледних Мостараца, одвезла их камионом на обалу реке Неретве код села Ортијеша, где су зверски убили четворицу, док је пети (др Феодор Лукач, управник Бановинске болнице у Мостару) успео да побегне. Сам начин хапшења и погубљења ових људи био је бескрајно бругалан. О томе се у исказу Риста Станковића каже: „Ноћу 31.маја 1941.године дошли су усташки ловци, са стражаром Јусићем на челу, у стан Луке Кулаша и ухапсили га. Док

¹ Саво Скоко, *„На бесмртној вертикали српске ратне прошлости,”* Свет књиге, Београд, 2012, стр. 367.

се он спремао да пође са њима, силовали су његову кћерку Анку (26 година). Као последица тога, после девет месеци родило се мушко дете, које је после годину дана умрло. У стану су извршили преметачину и опљачкали све што им се допало. Луку су одвели са собом, а Анки запретили да не сме никога обавестити о томе шта јој се догодило, јер ће је, ако то учини, убити. Рекли су јој, такође, да се опрости с оцем, пошто га више никада неће видети.”² Сутрадан, 1. јуна, група „ловаца”, већина студенти из Загреба, којима је командовао познати усташки кољач Боривоје Ритквић, похапсила је (у Требињу и непосредној околини), уз помоћ домобранског гарнизона и тамошње жандармеријске постаје, око 60 Срба и одмах стрељала деветорицу на крајње бруталан и свиреп начин. Наређивали су жртви да се окрене према зиду куће или авлије, а потом јој испаливали један или више револверских метака у потиљак, не базирајући се на присуство породице, па и мале деце убијеног. Све жртве усташког геноцида које су поклане током јуна 1941. године, преглашаване су четницима. И у ондашњем Невесињском срезу, прва масовна хапшења и убијања Срба почела су 1. јуна 1941. У томе су мештани – Хрвати и Муслимани играли видну улогу, баш као и у Требињу. Истога дана, наред Невесиња је зверски убијен Милош Нишавић, ученик трећег разреда Грађанске школе у Невесињу. Тог несрећног младића усташе су конопцима привезале за камион у селу Оцаку (тамо су га отерали да би пронашао оца Светозара, који је побегао испред њих), и тако га прашњавим макадамом вукли све до Невесиња, да би га тамо, пред окупљеним становништвом Невесиња, међу којим се налазила и Милошева мајка, стрељао лично натпоручник Судар, испаливши му више револверских хитаца у главу. Сутрадан, 2. јуна, када је група од 80 Сударевих усташа упала у село Удрежње и, без икаквог повода и разлога, масакрирала 27 људи из породица Вујадиновића, Драговића, Кљакића, Шиповаца, Вукосава и Шкипина. Тај покољ је отрезнио потомке „Невесињске пушке”. Неопозиво су схватили да се распамећена усташка руља само оловом може „довести к спознанију права.”³

Гатачки муслимани на страни НДХ

Пошто у ондашњем Гатачком срезу, није било Хрвата, изузимајући појединце (махом службенике), усташко врховништво је учинило велике напоре да за усташку идеју придобиле муслимане, и захваљујући деструктивној делатности професора Алија Шуљка, поглавног усташког побочника, Хасана Чустовића, управника поште у Гацку, Цема Тановића и других – успело да придобије гатачке Муслимане за крваве разрачуна са својим комшијама Србима. Прве „праве” усташе, њих 16 на броју, предвођене усташким повереником за срез Гацко Херманом Тогоналом, из села Обронака код Јајца, и Јосипом Гамбачом, из Широког Бријега, стигли су у Гацко 27. маја 1941. године. Пошто су домаће усташе три дана раније биле преузеле власт у Гацку делатност ус-

² Исто, стр. 370,

³ Радослав Гађиновић, *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2002, стр. 231.

ташког повереника Тогонала била је усмерена на формирање усташког логора у Гацку, табора у општинама и ројева по селима.⁴ Упоредо са стварањем усташке организације убрзано је наоружавање муслиманског становништва и организовање усташких одреда у Фазлагиха Кули, Гацку и Борчу. Из исказа Махмута Туновића сазнаје се да је у Фазлагиха Кули подељено 515 пушака и 8000 метака, у Мрђеновићима и Бахорима 52, у Гацку и Грачаници 138, у Равнима 286, у Добром Пољу 24, у Меданићима 12 и у Борчу 842 пушке и 14000 метака. И Фазлагиха Кула и Борач добили су по десетак пушкомитраљеза. Ако се томе дода оружје које су пре тога имала гатачка муслиманска села, онда је јасно да је муслиманско становништво гатачког среза до зуба наоружано. Непосредно после формирања дивљих усташких одреда, састављених махом од младића између 18 и 22 године старости, тајни усташки саветодавни одбор (у овом одбору били су: Хасан Чустовић, Смајо Дилић, Махмут Чампара, Цемо Тановић, Јосип Ром, Анка Ром, Иво Риловић, Смајо Куртовић Мустафа Хасанбеговић и Омер Капетановић) одлучио је да се одмах отпочне са чишћењем гатачке територије од српског становништва. Акција је почела ноћу између 1. и 2. јуна 1941. године, упадом групе усташа, коју је предводио усташки повереник Тогонал, у кућу Благоја Шаровића на Степену. За време претреса куће, неколико домаћих усташа, првих комшија Благоја Шаровића (Рашид, Хусејин и Ибрахим Хебиб и Хусејин Тановић), подметнули су неколико пушчаних метака, да би их потом „пронашли” и показали свом заповеднику, пружајући му на тај подмукао начин формалан повод да извуче пиштољ и пуца у Благоја, пред целом породицом. На сличан начин претресли су у кућу Луке Јакшића и том приликом ухапсили тројицу људи (Луку, Косту и Трифка Јакшића), повезали их у ланце и одвели са собом, пошто су претходно опљачкали све што им је дошло до руку, чак и пољопривредне алатке: секире, мотике, крампове, грабуље. Истога дана ухапшени су у селу Коритима тројица браће Сворцан: Милован, Андрија и Радуле и Вукота Јакшић, а у селу Пржинама Радован Шаповић и отерани у затвор Среског суда у Гацку. Њима се придружио и Филип Старовић, председник солунских добровољаца у Гатачком срезу. Њега су отерали у злогласни концентрациони логор Јасеновац, где му се изгубио сваки траг. Међутим, главна мета усташких одреда из Фазлагиха Куле и Гацка било је

⁴ Среско начелство преузео је Јосип Ром, из Горњег Вакуфа, дотадашњи службеник тога начелства; финансијско одељење Ђамил Хасанбеговић из Гацка, државну шумарију Мушан Цеко, из Фазлагиха Куле; пореску управу Винко Црношија, дотадашњи чиновник те управе; надзорништво путева Хамид Дилић, трговац из села Грачанице; грађанску школу Омер Чампара; сточну пољопривредну станицу Смајо Куртовић. За председника гатачке општине именован је Омер Куртовић, автовачке Цемо Тановић, фојничке Суљо Југо, борачке Мехо Салчин. За усташког логорника именован је Хасан Чустовић, за таборнике: Назиф Куртовић у Гацку, Цемо Тановић у Автовцу и Мехо Салчин у Борчу. Из исказа усташког ројника Махмута Туновића за усташке ројнике именовани су: Јашар Селимотић у Добром Пољу, Назиф Володер (Вилогорац) у Нидићима, Зајко Муховић у Муховићима, Сајто Башић у Башићима, Ариф Зуловић у Друговићима, Ајдин Шкаљић у Кључу, Алија Хебиб у Церници, Цемо Ибановић – Тановић у Међулићима, Авдо Звиздић у Гацку, Авдо Чавалић (Крвавац) у Грачаници, Мујо Баук у Равнима, Мехо Салчин у Борчу, Овом списку треба додати и самог Махмута Туновића, који је именован за усташког ројника у Мрђеновићима и Бахорима (Саво Скоко, „*На бесмртној вертикали српске ратне прошлости*,” Свет књиге, Београд, 2012, стр. 372),

село Корита, расуто и више заселака. Корита су тада припадала Гатачком срезу. Село се налазило уз саму „немирну границу” и управо ради тога представљало мост којим су Срби из Херцеговине, бежећи од турских и германских освајача, налазили уточиште у Црној Гори. Било како било, непосредно после успостављања усташке власти у Гацу, у село Корита је упућен један усташки одред (30 до 40) људи: Чустовића, Шкаљића, Мехића, Рецића, Тановића, Фазлагвића, Брковића, Хебиба. Одредом је командовао Мухарем Главинић, хоца из суседног села Кључа.⁵ Усташе су се сместиле у сеоску Основну школу и већ првога дана показале да су турски пандури, у поређењу са њима, били прави анђели. Неколико њих је упало у кафану и трговачку радњу Милије и Голуба Бјелице и на улазна врата закуцали наредбу да власници не смеју точити алкохолно пиће никоме осим њима. Друга група је опљачкала Набавно-продајну задругу, док је трећа хајдучки упала у тор Тодора Сворцана из кога је отерала неколико овнова. Претресли су и друге куће које су се налазиле у близини школе и из њих однели све што им се допало. „Сви Корићани, које су усташке патроле на превару заробили затворени су у једну велику салу, из које се осећали неугодни мириси, јер је у њој било преко 100 људи. Када је сала била, пуна, њих 12 је одведено и затворено у основну школу. Ухапшени Корићани провели су готово пуна три дана (2,3 и 4. јун) и две бесане ноћи у тој загушљивој просторији. За то време усташама је пристизало појачање, јер су се озбиљно припремали за масовне ликвидације Срба. Без тешкоћа су скупили око 200 људи, махом добровољаца, привучених обећањима да ће бити њихово све што опљачкају. Обећана им је чак и непокретна имовина. Затвореници су се узнемирили кад су, у среду поподне (4. јуна), приметити да су из Гацка и Билеће пристигли камиони пуни усташа. Један од њих је, кроз рупу на споредним вратима, посматрао како се усташе пред школу постројавају, како им један од старешина нешто чита, а они понављају речи, држећи леву руку на грудима. Била је то усташка присега (заклетва), која гласи: „Присежем Богу свемогућем и свезнајућем, кунем се свим што ми је на свијету драго и свето и дајем часну ријеч, да ћу држави Хрватској и Поглавнику као њеном представнику увијек бити вјеран, да ћу интересе народа Хрватске увијек пазити, да ћу устав и законе Државе Хрватске увијек поштовати, да ћу као војник своју државу и заповијед предпостављеног здрушно извршавати, да ћу у одбрани Домовине и народа Хрватскога храбро се борити. Тако ми Бог помогао.” Ето, тако су младићи Муслимани из Фазлагвића Куле, Грачанице и Гацка, положили заклетву на верност монструозној усташкој држави, која им је трасирала пут низ трагичну странпутицу. Већина од њих је тога дана загазила у крв недужних људи и тај чудовишни злочин, у току рата или после његовог завршетка, главом платила. Послије полагања заклетве, усташки злочинци су похитали да на делу покажу

⁵ Мухарем Главинић је родом из Беговић Куле код Требиња, који се у самом почетку експонирао као вагрени присталица усташтва, истичући: „Данас је за Муслимана усташка пушка највећа светиња после Алаха” (Мухарем Главинић је, пресудом Окружног суда у Мостару бр. Ко 270, од 14. августа 1946. године, осуђен на смрт стрељањем, трајан губитак политичких и грађанских права и конфискацију имовине, због злочина које је, почетком јуна 1941. године, починио у селу Коритима (Исто, стр. 375),

приврженост кољачкој стратегији усташког Главног стана, који је од њих захтевао да крвљу и гвожђем очисти источну границу НДХ од српског становништва. Једна група наоружаних усташа упала је у велику салу Соколског дома најпре наредила корићким заточеницима да се сви скупе у једну страну сале, а потом изводила групу по групу у посебну просторију, где се налазила друга група, снабдевена исеченим конопцима, жицом, клештима, гвозденим шипкама, штаповима, гвозденим вилама и другим прибором за мучење и везивање људи. Том групом је руководио Шериф Звиздић-Галавић из Гацка.⁶ Та група је најпре појединачно сваком заточенику везала руке на леђа, а потом по двојицу или тројицу заједно (леђа у леђа) као снопове. Многе од тако везаних људи усташе су страховито тукли и мучили, тражећи од њих да кажу где су сакрили оружје, војничку опрему, новац. При томе су стално понављали да ће сви они који поштено признају и предају тражене ствари, бити одмах пуштени на слободу. Само је један од заточеника (Видак Глушац) насео на ту превару, отишао кући и донео пушку. Ту његову послушност и лојалност усташе су наградиле на тај начин што га нису убиле већ живог бациле у јаму. Чим се спустила ноћ, целати су убацивали жртве у камион Мума Хасенбеговића, трговца из Автовца, по партијама (у једној партији било је око 20 људи – 7 до 10 „снопова“), одвозили до јаме „Голубњаче“ на Кобиљој Глави и тамо убијали ватреним оружјем, маљевима, кољем, секирама, крамповима, а потом их моткама гурали у провалију дубоку око 26 метара. У периоду од 21 час 4.јуна до 5 часова 5.јуна, камион је седам пута довозио жртве из Соколског дома до јаме „Голубњаче“. Сваки пут је у њему било око 20 везаних Корићана, Заграчана (и неколицине из других села), Бјелица, Глушаца, Думнића, Јакшића, Носовића, Рогача, Сворцана, Старовића, Шакота, Тркаља, Миловића, Радана и Шаровића. Сви су (укупно 125 лица.) зверски мучени и гурнути у Корићку јаму, сем Јакова Миловића, који је успео да побегне захваљујући упорним покушајима дванаесто-годишњег дечака Косте Глушца да се отме из руку целата. Он им је, наиме, пркосно довикивао: „Убијајте, крвници, нећете побити све Србе. Остаће их доста који ће нас осветити.“ Пљувао им је у лице и покушао да бежи. На жалост, безуспешно. Његову неравноправну борбу је, међутим, искористио Јаков Миловић, који је, управо у тренутку док су се целати рвали са малим Костом, покушавајући да га живот баце у јаму, успео да побегне, истина са сломљеном десном руком. За сваком партијом корићких мученика, убице су сурвавале гомиле камења и ручних бомби. Па ипак, у паклу Корићке јаме остало је осам живих људи (Душан и Аћим Јакшић, Радован Шакота, Раде Сворцан, Видак и Владо Глушац, Обрен Носовић и Милија Бјелица). Неки су били прободени бајонетама, неки лакше или теже рањени, а неки неповређени. Међутим, када су сутрадан, 5.јуна, кулске усташе, гонећи крда опљачкане стокe из Корита према Фазлагиха Кули поред саме јаме, приметили Аћима Јакшића како покушава да се извуче из пакла и када је он, уместо да прихвати коно-

⁶ Према исказима преживелих сведока, сачињавали су је: Мухарем Главинић, хоца из суседног села Кључа, Хуснија Чустовић, Омер Тановић, Дерво Чустовић, Алил Пашић, Ариф (Алије) Тановић, Зулфо Мехић, Азиз Тановић, Рашид (Ајдинов) Пашић из Автовца за кога сведоци истичу да је он стајао по страни(Исто, стр.372- 377),

пац који су му они спустили да би га извукли напоље, поново скочио у јаму, за њим су бачене три „крагујевке”, од којих су многи преживели Корићани задобили теже или лакше повреде или убијени. Упркос томе, ноћу између 5. и 6. јуна, Душан Јашкић и Радован Шакота успели су да изађу из дубоке корићке гробнице и, бежећи према Црној Гори, стигли у село Црквице и обавестили мештане о трагедији села Корита. Захваљујући томе, 7. јуна поподне дошла је група наоружаних људи (Мићуновића, Мусића, Курдулија) и извукла из јаме све преживеле мученике. Видак Глушац је, међутим, убрзо после тога подлегао задобијеним ранама. Тако је стравична стварност избила на видело у својој бестијалности. Тачан број жртава које су тих трагичних јунских дана сурване у ту јаму вероватно се никада неће сазнати. У записницима поменуте Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача наводи се да је у току ноћи 4/5. јуна у Корићку јаму бачено 121 лице: да је сутрадан, 5. јуна, на цести код основне школе у селу Коритима убијено 12 људи (Милошевића, Глушаца, Ковачевића, Миловића, Шаровића и Костића) и седам Миловића на Кобиљој Глави. Поред тога, наводи се да је на Плаићу код села Степена (9. јуна) убијено 19 Гачана, чији су лешеве бачени у Корићку јаму у коју је бачено још 50 људи који су дотерани из других општина, чија имена нису идентификована. У исказу усташког ројника Махмута Туновића каже се да је у Корићку јаму бачено 186 људи. Командант Оружничког крилног запovedништва Билеће потпуковник Мухарем Агановић, у свом извештају, с тим у вези, поред осталог, каже: „Ноћу од 4. на 5. липња 1941. године, поубијано је од усташког повјереника за котор Гацко г. Хермана Тогонала 140 људи из села Корита, котара Гацко, код `Голубије` јаме више самог села, која је дубока око 30 метара, па су поубијани онда у ту јаму бачени. Неки од њих који су у ту јаму бачени нијесу били мртви, па су се из исте спасили и онда о томе обавијестили своје комшије и сељаке у друга села... 5. и 9. липња убијено је према усташким извештајима из Степана, Автовца и Гацка још 27 људи и у ту јаму бачено, тако да је у истој сада 167 лешева, осим неколико оних који су се спасили.⁷ Као што се види, још увек није утврђен тачан број жртава бачених у

⁷ Осврћујући се на те злочине и на оне који су им претходили, у првом реду на масакр Корићана на Кобиљој Глави, ројник Туновић је истакао: „Убиства Срба вршили смо дрвеним маљевима, краснама и сјекирама и клали ножевима. Са мном су у тим убиствима Срба учествовали: Махмут Чампара, који је неко вријеме био логорник, Цемо Тановић, Смајо Дилић, Хамид Дилић, Мујо Шатор, Смајо Куртовић, Омер Капетановић, Шериф Звиздић (Галавић), Јусуф Звиздић, Алија Звиздић, Асим Башић, Дедан Пошко (Тановић), Хасан Пошко, Хасан Чустовић, Фехим Мачак, Узеир Володер, Халид Володер, Халид Крвавац, Ђамил Крвавац, Дервиш Чустовић, Сабит Бисе, Суљо Звиздић и Јусо Пашић. Поглавник Павелић нам је послао двојицу усташа и то: Креша, чијег се имена не сјећам (Херман Тогонал), знам да је био родом из Загреба, и Кикаш Фрања из Широког Бријега. Ова двојица познатих усташа давали су нам директиве и инструкције како и на који начин треба да убијемо Србе.” Ако би се наведеном списку додао овај, који су септембра 1941. године доставили устаницима Шукрија Ћимић и Лутво Џубур, у коме су наведена имена преко 60 злочинаца, видело би се да је велики број гатачких Муслимана, те тешке ратне године, загазило у тешке злочине над својим комшијама Србима. Из Корита је заплијењено 5.294 комада крупне и ситне стоке, која је раздијељена разним муслиманским селима котара Гацко на чување, од које се коље јадино за потребе усташког стана у котару гатачком... (Исто, стр. 376-382),

Корићку јаму. Међу до сада идентификованим жртвама нема жандармеријског капетана Илије Ивановића, који је до 28.маја 1941.био командир жандармеријске чете у Билећи и који је, вероватно, прва жртва сурвана у ту јаму. Њега је 28.маја ухапсила група усташе Хермана Тогонала и отерала према Гацку, где му се изгубио сваки траг... Дакле, усташка руља се дивљачки обрушила на беспомоћно српско становништво села Степена, Зборне Гомиле, Автовца, Врбице, Гацка и Фазлагиха Куле. Укупно је убијено 140 мушкараца, жена и деце и то: 10 у Сурдупу код села Горњих Плужина (ова група је побијена 15.јуна), 14 у Автовцу, 19 у селу Врбици, 18 у Гацку, 29 лица је бачено у Хацову јаму у Фазлагиха Кули, 9 чланова породице Тодора Николића је бачено у Чавчину јаму код села Друговића у Фазлагиха Кули, 13 чланова породице Пиља и Шпире Бољановића је сурвано у понор реке Мушице код села Башића, док је 28 Гачана отерано у Невесиње и тамо масакрирано у Војном логору.⁸

Најбруталније методе мучења као увод у ликвидацију Срба

Усташе су у Невесињу 1941. године убили 180 људи, жена и деце и бацили их у јаму код села Капавице. Страдање Срба у Невесињу почело је већ сутрадан 2. јуна кад је група од око 80 усташа под командом натпоручника Судара упала у село Удрешње и без икаквог повода и разлога на кућном прагу поубијала 27 људи из породица Вујадиновића, Драгића, Кљакића, Шиповаца, Вукосава и Шкипина.⁹

Први талас усташког геноцида жестоко је погодио и ондашњи љубињски срез. Тамо су усташки челници Јуре Бороје, Леон Тогонал и Виде Жутац, непосредно после преузимања власти формирали дивљи усташки одред са више од 500 људи који је у раздобљу од 4. до 6.јуна похапсио све Србе од 16 до 60 година старости из села Ранковаца, Убоска, Поцрња, Влаховића и Капавице (укупно око 170 људи) и отерао их у сабирни логор у село Ранковци. Ту су задржани до 8.јуна пред вече, када су повезани конопцима (по 10 људи једним конопцем) и отерани до јаме Капавице да би тамо били по групама одвођени на саму ивицу јаме и махом живи сурвавани у бездан. Наиме, целати су доводили групу од по 10 људи на ивицу понора и ту их постројавали у врсту, затим пуцали у прву тројицу који су се суновраћали у понор и тако повлачили за собом и остале. То се понављало све дотле док један од целата није викнуо: „Не може више у јаму!” Тада су преостале групе мученика ступиле у неравноправну борбу са убицама. Готово сви они који су у међувремену успели да се ослободе веза на рукама успели су да побегну; укупно је побегло 50 људи, рачунајући и оне који су побегли уз пут, или се касније извукли из јаме. Они који нису успели да побегну побијени су из пушака и митраљеза. Убијено је 114 људи, рачунајући и оне који су побијени приликом хапшења и неуспелих

⁸ Исто, стр.396,

⁹ Архив Југославије, ЗКРЗ БиХ, инв. бр. 54755, кут.143а, рег.бр.8/12-2; М.Бјелица, „Записи са коритске јаме”, зборник Херцеговина у НОБ, књ.2. стр.69-77.

покушаја бекства.¹⁰ Након пет дана, група одабраних усташа је упала у затвор Среског суда у Љубињу и буквално масакрирала 36 најугледнијих љубињских талаца (учитеља, свештеника, официра старе Југославенске војске, трговаца, занатлија и пензионера), а потом њихова полумртва тела потрпала у камион и одвезла до јаме Пандурице код села Вођени, тамо им докрајчила живот и побацала у бездан. Међу убијенима су се налазили и два Хрвата (Никола Зоковић и Никола Перутина) и један муслиман (Хакија Шаровић, пензионисани наредник српске војске) који се декарписао као Србин.¹¹

Током 23. и 24. јуна, љубињски усташки одред се као лавина обрушио на мирне поповопољске ратаре који су у рану зору 23. јуна похитали у поље да обрађују његов исушени део (вода се била повукла само са источног дела Поповог поља). Искористивши ту околност, усташе су се камионима спустили и блокирали исушени део поља у атарима села Величана, Дријењана, Драчева, Дубљана и Мркоњића и на превару ухватили око 170 Срба - Поповаца, сврстали их у колону по четири, отерали до школе у селу Величанима и ту их затворили. Пред вече су били повезани паљеном жицом и у току ноћи отерани до јаме „Јагодњаче” у Ржаном долу, па тамо побијени на исти начин као Љубинци у Капавици. Првога дана је убијено 167 људи, док су тројица успели да побегну. Сутрдан 24. јуна, вихор се сручио на Грмљане, Седларе, Пољице и Завалу. У тим селима је ухваћено укупно 36 људи, повезано паљеном жицом и отерано до основне школе у селу Котезима која је била претворена у мучилиште. Преживели сведоци истичу да су усташки целати у тој школи стравично мучили своје жртве: чупали им клештима бркове, одсецали носеве и уши, вадили очи и драли кожу. На крају су осакаћене људе отерали до јаме „Јагодњаче” у Ржаном долу и тамо махом живе гурнули у провалију. Укупно је током 23. и 24. јуна 1941. у јаму „Јагодњачу” у Ржаном долу бачено 190 људи. Пошто се та јама налази поред цесте која из Стоца преко Љубиња води за Требиње, усташе су током лета 1941. у ту јаму бацале Србе из Стоца, Чапљине, Мостара и ко зна одакле још. Према подацима које је прикупила Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у јаму „Јагодњачу” бачено је тога лета 1.200 мушкараца, жена и деце; тај податак је уклесан у литицу која се издиже изнад гротла јаме. Усташки логор у Требињу је одлучио да у склопу „видовданске акције” ликвидира све раније похапшене таоце Србе (око 60 људи). Двадесет четвртог јуна су „*заштитни ловци*” Боривоја Ротквића уз непосредну помоћ и сарадњу домаћих усташа извели из тамошњег среског затвора 16 људи, разуме се повезаних, натрпали их у камион Ибре Волића и одвезли до села Придвораца, где су специјално направљеним маљевима убили 13, док су тројица усепла да побегну. Захваљујући томе, покољ требињских талаца је на интервенцију италијанских официра пресечен у самом почетку; страдала је само прва група.¹² Пошто се ондашња општина Берковићи, која је припадала

¹⁰ Архив Југослвије, ЗКРЗ БиХ, инв.бр.55184, 55785, 55189; С.Радић, Љубиње и Попово поље 1941-1945, Љубиње 1969, 33-45; С.Скоко, нав.дело, 62-76.

¹¹ Архив Југославије, ЗКРЗ БиХ, инв.бр.54986; Љ. Михић, Љубиње и околина, Требиње 1975. 336.

¹² Исто, стр. 397,

столачком срезу, после избијања устанка у Невесињу нашла у зони војних операција, њено становништво је тешко настрадало; убијено је укупно 170 мушкараца, жена и деце на неописиво свиреп начин.¹³

Усташки лов на Србе по целој Херцеговини

И у питомим дубравским селима су усташе тих дана организовале лов на Србе у буквалном смислу те речи. Тако су 26. јуна ухапсиле 85 људи из села Тријебња и затвориле их у магацин Дуванске станице на Домановићима. Сутрадан 27. уна убијено је њих 16 у штали Петра Марића на Пилати, са још 23 лица из Прења, Пјешивца, Опличића и Локава. Њихови лешеви су камионом одвезени на чапљински мост и бачени у Неретву. Остали су 29. јуна побацани у злогласну јаму на Бивољем брду, махом живи. У Дабрици и Брачићима је 26. јуна ухапшено 70 људи и затворено у тамошњу основну школу, одакле су по групама одвођени до јама и губилишта: прва група од 10 људи отерана је у Јасоч и тамо побијена дрвеним моткама; друга је отерана у Столац и уочи Видовдана ликвидирана на Видовом пољу; трећа, највећа група од 30 људи отерана је у село Маслине и затворена у шталу Бошка Перутине, где је крвнички испребијана, а потом отерана до јаме „Кукауше” и гурнута у њу; четврта група у којој су се налазила осморица људи побијена је 28. јуна у Баревом долу. Уочи Видовдана је ухапшено и око 200 људи из Опличића, Прења, Речица и Локава и затворено у магацин Дуванске станице на Домановићима. Из ове групе је преживело само 60 људи, док су остали 27. јуна одвезени камионима на обалу Неретве код Опузена и тамо убијени. Није поштеђено ни српско становништво општине Бурмази, која се такође налазила у саставу столачког среза. Тамо су месне усташе окупиле 26. јуна сав српски живаљ из села Бурмаза (укупно 45 лица) и препустиле га групи усташких разбојника која је камионом стигла из Стоца и одмах осула паљбу по том беспомоћном становништву од које је погинуло 14 лица. Два дана касније, усташе из Бурмаза, Крушева, Бјелојевића, Хутова и Храсна блокирали су све српске куће у Горњем Храсну и све одрасле мушкарце затворили у основну школу на Граховишту. Истога дана око 17 часова повезали су их конопцима (10-12 људи једним конопцем). Потом је колона од 105 повезаних Храшћана под пратњом од око 250 наоружаних усташа, кренула излоканом коњском стазом према брду Козарици, односно јами „Гавраници” која се налази на том брду. Тамо су их на ивици јаме постројили у врсту, а потом обасули пушчаном и митраљеском ватром од које је погинуо и један усташа. Онда је неко од усташа викнуо: „Прекини паљбу, побисмо на-

¹³ О томе се у извештају Угљеше Даниловића, члана ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, између осталог пише: „Прича се да су усташе на Берковићима кувале дјецу и нагониле њихове мајке да их једу, а после их убијали, силовали дјевојке и жене итд. Кажу бити убијен метком, то је значило срећу.” (Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, док.бр.204),.

ше!” Та околност је спасила животе многих Хршћана, укупно њих 39, који су успели да побегну за време прекида ватре а укупно је убијено 66 људи.¹⁴

У чапљинској општини страдало је за време тзв. „видовданских акција” 526 мушкараца, жена и деце; само на стратишту код Опузена убијена су 283 лица. О томе се у извештају командира оружанске постаје у Метковићу између осталог каже: „Ноћу 25. и 26. липња ове године довеле су усташе из котара столачког теретним аутомобилима 283 лица у мјесто Опузен и над истим извршили јустификацију на обали ријеке Неретве код мјеста Опузена” (на споменику овим жртвама пише да су том приликом убијена 294 лица).¹⁵

Видовдански покољи су десетковали српско становништво, града и среза Мостара. Хапшења су трајала непрекидно три дана (24, 25. и 26. јуна); за та три дана је ухапшено 450 људи, међу којима су били најугледнији српски трговци, занатлије, свештеници, професори, учитељи, пензионери. Они су исте или следеће ноћи одвођени и убијани на мостовима мутне и кржаве Неретве, у Сутини, на Скакалицама, код Ортијешког гробља, на Буни, у селу Илићима, код мостарског рудника мрког угла, али је највећи број одведен пут Читлука, Широког Бријега и Љубушког и бацан у неку од знаних и незнаних херцеговачких јама. И у коњичком срезу су уочи Видовдана похапшени многи Срби из Коњица, Блага, Борака, Доњег Села, Загорице, Брђана, Брадице и другим места. Укупно је ухапшено 108 људи, од којих је пуштено кућама само десетак, махом железничара који су били неопходно потребни усташким властима. Неки од похапшених су одмах убијени, али је већина задржана у затвору до почетка августа, кад је над њима извршен покољ. У суседном Острошцу, који је припадао коњичком срезу, ухапшено је укупно 70 људи, од који су неки одмах побијени, док је већина пуштена кућама на интервенцију тамошњих муслимана.¹⁶

Ти илиндански покољи су најстрашније погодили село Пребиловце, недалеко од Чапљине, најбројније и најхомогеније српско село у том делу Херцеговине; уочи рата је имало 119 домаћинстава (116 српских и 3 муслиманска), са више од 1.000 становника, од којих 994 српске националности. Покољу српског становништва села Пребиловаца претходило је чишћење Артуковићевог завичаја (Љубушког) од „непоћудних елемената”. Чишћење је извршено тако стравично да су од 15 српских породица из Љубушког преживела рат само два одрасла мушкараца, четири жене и троје деце, док су остале (укупно 57 лица) поклали усташе. После тога се око 3.000 усташа из Чапљине, Стоца, Љубушког, Међугорја и Читлука као лавина обрушила са села Пребиловце; киднаповали су више од 500 мушкараца, жена и деце и сатерали их у сеоску основну школу (око 200 одраслих мушкараца и стотинак особа оба пола усепо је да се извуче из усташког обруча). Сви одрасли мушкарци који су пали у руке уста-

¹⁴ Данило Буквић, „Гавраница хршћанска гробница”, зборник Херцеговина у НОБ, књ.2, стр. 157-168; АВИИ, фонд НДХ, кут.189,рег.бр.7/1; Саво Скоко, „На бесмрној вертикали српске ратне прошлости,” Свет књиге, Београд, 2012, стр.398-399,

¹⁵ АВИИ, фонд НДХ, кут.189,рег.бр.7/1; Саво Скоко, „На бесмрној вертикали српске ратне прошлости,” Свет књиге, Београд, 2012, стр.400-401,

¹⁶ Архив Југославије ЗКРЗ Б и Х, инв.б.55313, 55297; М. Радовић, *Револуционарни раднички покрет и народноослободилачки рат у коњичком крају*, Коњиц, 1986, стр. 77-86.

шких стрелачких постројби убијени су на лицу места. За њих је то заиста „значило срећу” зато што су преостали уморени стравично свирепом смрћу. Наиме, у основној школи села Пребиловаца, где је било стрпано целокупно насилно доведено становништво, усташки злочинци су спроводили најбруталанји вид насиља какво вероватно није забележено у целокупној светској историји. Износили су из кућа постелину и на њој силовали не само жене и девојке него и девојчице од 12 до 15 година старости, надмећући се при том који ће од њих обешчастити највећи број тих несрећних девојчица. Већина девојчица силована је пред очима својих мајки, тако је на послератном судском процесу у Чапљини утврђено да је Јозо Боровац „Бондо” чак натерао Стојанку Булут да придржава своју тринаестогодишњу кћерку Милеву док је он силује. Учитељицу Стану Арнаут силовали су њени бивши ученици из Габеле, појединачно и групно, све док није доживела психичко растројство. После тога су је заклали и закопали у школском дворишту. Најгоре су прошле оне девојке које су се очајнички браниле, јер су усташки разбојници насртали на њих, тако да су многе отишле у смрт готово наге. По завршетку тих стравичних недела у којима су усташки злочинци вадили малу децу из колекви, хватали их за ноге и снажно ударали о зид, па их потом усмрћену враћали мајкама које су их у наручју носиле до јаме „Голубинке” код села Шурманца (на такав начин усмрћено је више од педесеторо деце), пребиловачко становништво (жене, девојке и деца) отерану су у злогласни „Силос” код села Тасовчића и ту је преноћили, разуме се без хране и воде. Сутрадан, 5.августа отерани су на железничку станицу у Чапљину. Кад је пао мрак, специјална композиција је кренула са чапљинске железничке станице под пратњом од око 300 обабраних усташких целата којима је командовао таборник Андрија Буљан. Композиција се убрзо зауставила на станици у селу Шурманцима и ту преноћила опасана кордоном Буљанових кољача којима се придружило још 150 добровољаца из Шурманца, Бијаковића и Међугорја. У раним јутарњим часовима 6.августа, измучено становништво села Пребиловаца истерани су из вагона, сврстани у колону по четворо и потерани уз брдо према селу Шурманцима. Колона се једва кретала без одмора све до Арарове Махале, где је заустављена да би пратиоци извршили детаљан претрес сваке особе појединачно (чак и мале деце) и све их редом опљачкали. Усташки целати су се затим поделили у четири групе: *прва*, која је поед пушака имала и дуге дрвене мотке, отишла је на оближњу јаму „Голубинку” (ова група је имала задатак да прихвати жртве и моткама их гура у јаму); *друга* је такође отишла на јаму да би за сваком групом жртава сурвала гомиле камења у јаму; *трећа* је доводила жртве по групама до ивице јаме и предавала их јамарима, док је *четврта* чувала преостале жртве код Арарове Махале. Покољ је трајао пуних шест часова (од 7,30 до 13,30 часова). За то време је у јаму „Голубинку” бачено 470 лица: 237 деце и 233 жене (према подацима који су утврђени на судском процесу у Мостару). Међутим, касније је утврђено да је тога дана у јаму „Голубинку” бачено више од 500 лица. На поменутом процесу је такође утврђено да су усташки злочинци пре и после 6.августа доводили мање и веће групе жртава у Шурманце осам пута и бацали их у ту јаму. У материјалима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупа-

тора и њихових помагача наводи се да је у јаму „Голубинку” код села Шурманца бачено око 2.000 људи.¹⁷

Масакром у Шурманцима није завршена трагедија села Пребиловаца. Пошто је из усташког обруча успело да се пробије око 200 мушкараца и више од 100 жена и деце, усташе су током целог августа хватале и убијале преостале Пребиловчане као дивљач. Тако је на Краварици 6.августа убијено 18 лица из породице Медана, а сутрадан су усташе у Малом зајмиру ухватиле и поклале 9 лица из породице Сушића и Драгићевића. Десетог августа је убијено 14 лица из породице Драгићевића у Ораховом Долу; од 12. до 15.августа, усташкој посади у Пребиловцима предало се (на превару) 48 Пребиловчана, који су потом зверски побијени у Морин отоку и другим стратиштима (приликом вађења жртава ради сахране, у Морин отоку су у једној јами нађене главе, а у другој обезглављена тела). Тако је у Пребиловцима од укупно 994 лица страдало је 826; педесет и четири домаћинства су занавек угашена. Будући да су Срби у селима котара Чапљине били већински добростојећи, то се држи да је плијен у новцу и материјалу прелазило 20.000.000 куна.¹⁸

После уништења села Пребиловаца, на ред су дошли Тасовчићи, Клепци, Лозница, Вишићи и друга села тадашњег чапљинског среза. Ухапшено је укупно 1.000 мушкараца, жена и деце и затворено у злогласни „Силос” код села Тасовчића. Кад би се спустила ноћ долазили су камиони у које су убацивани испребијани људи и слагани као вреће; на њих су се попињале исташе и са песмом их одвозиле до јаме на Бивољем брду и тамо живе сурвавале у бездан. У исто време су из „Силоса” извели 19 најлепших девојака, па су неке силовали и онда побили, а неке присиљавали да се удају за убице својих родитеља, браће и сестара. Из евиденције СУБНОР-а Чапљине, која сигурно није потпуна, од укупно 1.760 жртава фашистичког терора из ове општине, 1.649 је пало од усташке руке. Почетком августа у Стоцу је ухапшено 18 мушкараца и жена и следеће ноћи одвезено до јаме на Бивољем брду у коју су бачени. Током 3.августа похапшени су сви Срби у Стоцу без обзира на пол и године старости и затворени у зграду Среског суда у Стоцу. Незнатан број је истога дана пуштен кући, док је 59 особа камионима одвезено у Мостар, а одатле депортовано у усташке концентрационе логоре. Из ове групе су само три особе преживеле рат. Током 2.августа и неколико следећих дана, у дубравским селима је ухапшено око 350 лица. После извесног времена су жене и деца пуштени кућама, док је 49 мушкараца после ужасног мучења бачено у јаму на Бивољем брду

¹⁷ У извештају усташког котарског предстојника у Чапљини о страдању села Пребиловаца између осталог се каже: „На 21.липња 1941.године отпочео је тадашњи логорник Фрању Вега са купљењем и убијањем српског пучанства по селима и у Чапљини... За вријеме овог чишћења поубијано је (бачено у јаме и ријеке) око 1.600 особа. У селу Пребиловцима страдале су све жене, дјеца и старци. Тако је од 900 особа избјегло само 150 мушкараца, четири жене и двоје дјеце... Новац, златнине и драгоцени предмети dizани су од Срба и похрањивани у усташки логор, а да рачун о томе никоме није полагао.(Архив Југославије, ЗКРЈ Босне и Херцеговине, инв.бр.56730, 56731, 56732, 56617, 59618; Саво Скоко, *„На бесмртној вертикали српске ратне прошлости,*” Свет књиге, Београд, 2012, стр. 404; Новица Војиновић, *Српске јаме у Пребиловцима*, Самостално издање, Титоград 1991, 370-422.

¹⁸ АВИИ, фонд НДХ, кут.202,рег.бр.1/1-6

(десеторица су убијена негде у околини Широког Бријега). У исто време је у селу Опличићима ухваћено 29 људи и отерано у неповрат. Поред тога су поклане породице Ђорђа и Бошка Пеша (укупно 9 лица). Покољ су извршили њихове прве комшије хрватске националности. Крајем августа је група усташких злочинаца дошла је село Љубеницу, покупила преостало српско становништво (укупно 24 лица), затворили у шталу покривену сламом, врата добро подбочили с поља, па је онда запалили. Увече 30.августа бачено је у Бодирогину јаму на Поплату 13 жена и деце. Према званичној евиденцији, од укупно 1.250 жртава фашистичког терора из столачке општине, усташе су убиле 854 особе.¹⁹ У граду Стоцу преживела је рат само седам мушкараца и 135 жена, девојака и деце српске националности.²⁰

Августовски покољи су најстрашније погодили Србе и Јевреје града и среза Мостара. Из сачуване архивске грађе види се да је само од 19.јула до 4.августа ухапшено 750 лица и депортовано у сабирни логор у Госпићу. Из прве групе у којој су се налазила 174 лица, међу којима и мостарски прота Душан Крњевић, преживела су само тројица. Друга и трећа група (укупно 480) искрцана је у Јабланици где је већ била ископана рака дуга 30 и широка 5 до 6 метара, али је изненада стигла група немачких официра из Сарајева и спречила покољ. Око 50 лица из ове групе успело је да добије немачке пропуснице за исељење у Србију, док су остали депортовани у сабирни логор у Госпићу, а одатле у Цапраг и друге логоре смрти. Транспортовање Мостараца у поменуте логоре вршено је све до 17.августа и то по абecedном реду. Тога дана су италијански окупатори пресекли злочиначки ланац који је водио у Госпић, Јасеновац и друге усташке концентрационе логоре. Према подацима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, до тог времена је депортовано у поменуте логоре 2.500 лица из Мостара и околине. Из докумената усташке полиције у Мостару види се да су од укупно 8.000 житеља српске националности, колико их је било у граду Мостару, крајем августа 1941.године остала само 852 лица, сви остали су побијени или депортовани у концентрационе логоре.²¹ Тешко су настрадала и села тадашњег мостарског среза у којима су живели Срби. Тако је на пример из Доњег Зијемља убијено или отерано у неповрат 40 људи, из Баћевића 20, из Горанаца 37, из Житомислића 42, итд.²²

У првом налету, после напада Немаца на СССР, усташе су у Мостару убили око 300 људи, жена и деце, у Стоцу и најближој околини око 250, у Чапљини 600-700, у Љубињу 380, у Дабарском Пољу 230.²³ Том приликом убијени су истакнути чланови КПЈ Марко Михаић, студент из Стоца, професор

¹⁹ Архив Југославије, ЗКРЗ БиХ, инв.бр.55159, 55208; Д. Комненовић, „Село Поплат 1941”, зборник Херцеговина у НОБ, књ.2, стр.31-66.

²⁰ Саво Скоко, „На бесмртној вертикали српске ратне прошлости,” Свет књиге, Београд, 2012, стр.404,

²¹ Архив Југославије, ЗКРЗ Босне и Херцеговине, инв.бр.55807, 55808, 55288, 55802, 55321; Споменица Мостара 1941-1945, Мостар 1987.

²² Архив Југославије, ЗКРЗ Босне и Херцеговине.

²³ Аћим Мићевић, „О срам и грдоба”, зборник Херцеговина у НОБ, 88; АВИИ, к. 202, рег.бр.1/6-2; к.189, рег.бр.7/1;к.220, реб.бр.52/3*6;к.1995, рег.бр.3-9/6; Б.Храбак, н.н.1/2; 1955,407.

Душан Мучибабић из Мостара, сви чланови ћелије КПЈ из Пребиловаца и Тасовчића и то: Максим Ијачић, Богдан Симић, Мирко Елезовић, Васо Спахић, Лазар и Илија Лојпур, Митар и Бранко Бекан;²⁴ десетине рдника учесника у радничком покрету и скојеваца у Мостару, Стоцу и Чапљини. Тако су се заувек угасила сва српска огњишта у Придворици и Шиповици. Укупно је заклано 145 лица, међу којима деветнаесторо деце испод 10 година, рачунајући и петогодишњу Госпаву Гоју Скоко, која је случајно преживела тај стравичан покољ.²⁵ „Ноћу 25. и 26. липња ове године довеле су усташе из котара столачког аутомобилима 283.лица у место Опузен и над истим извршили јустификацију на обали реке Неретве испод места Опузена...”, каже се у извештају командира оружничке постаје Опузен, од 4.јула 1941. У извештају заповедника оружничког вода у Метковићу од 9.октобра 1941. каже се да је у селу Пребилицима од усташа убијено „око 800 лица, махом жена и деце, и да је у том селу остало само 150 живих мушкараца, који су у бекству”.

На зборној гомили терористи су 23. јуна ликвидирали клањем 80 старца, жена и деце, а затим до темеља спалили села Степен и Пржине. Злогласна терористичка радионица пуном снагом је радила и обучавала усташке злочинце у познатој усташкој тврђави Кули Фазлагиха код Гацка. Тешка судбина задесила је и становнике села Међице, које су усташе бациле у јаму Буковица код Стоца. Тих дана страдали су Срби из Автовца и Гацка. Усташе из Љубиња, Равног, Дубњана и Хутова похапсиле су 586 голоруких Срба у Поповом пољу, затворили их у школу у селу Величани, након мучења бацили их у јаму Блатина код Ржаног дола у коју је укупно бачено 1.150 Срба. До краја јуна у Невесињу је убијено још 500 Срба, а у Домановићима 945. Већина масовних покоља отпочела је 24. јуна и трајала до краја августа. У том периоду у Мостару је убијено још 300, у селу Клепци 234, у селу Тасовчићи 119, а у Пребиловцима 637 Срба. Сматра се да је убијено и бачено у Неретву, у јаме код Могорјела, Опузена, Драчева, Пребиловаца и Бивољег брда више од 1.880 Срба. Једна од најстрашнијих трагедија погодила је Пребиловце, најхомогеније српско село у околини Чапљине, у којем су од 1.008 становника 994 били Срби. Шестог августа од 07,30 до 13,30 часова у Голубинку 120 метара јаму дубоку хрватске усташе су сурвале 470 Срба (237 деце и 233 жене). Дан пре трагедије у дворишту школе, када су јавно, пред светом и родитељима силовали све пребиловачке девојке. Група тих злочинаца приликом хватања жртава и претресања кућа затекла је Милеву Медан на порођају. Да би јој “олакшали” и убрзали порођај, бајонетом су јој распорили стомак, извадили дете, заклали га, па га,

²⁴ Архив СКЈ Босне и Херцеговине, том III, књ.1. 15; Џемил Шарац и Перо Јелчић, „*Рад партијске организације у чапљинском крају*”, зборник Херцеговина у НОБ, 205; Слободан Шакога, „Прве устаничке борбе”, зборник Херцеговина у НОБ, 43.

²⁵ Наиме, када су целати повели њеног оца Вула, дете се уплашило и побегло у суседну муслиманску кућу, где га је прихватила и сакрила Делвија Крвавац из Грачанице, удата за неког Чолпу у Придворици. Тако је мала Гоја остала жива све до 17.априла 1942.године, а тада, док се партизански обруч све више стезао око Борча, у кућу где је живела Гоја упао је један усташа са исуканим ножем, истргао је из руку њене спаситељске и заклао са узвиком: „Каад нико од твојих није остао жив, нећеш ни ти”. (Саво Скоко, „*На бесмртној вертикали српске ратне прошлости*,” Свет књиге, Београд, 2012, стр. 541-543),

увијено у припремељене пелене, вратили у утробу мајке. У групи Срба која је поклана у селу Витина налазио се и 95-то годишњи Василије Витковић. Док су му усташе ножем драле браду и кожу са лица, наређивали су му да виче: “Живео Поглавник”, на шта је он смирено одговорио: “Радите ви ђецо свој посао”.²⁶ Међу најстравичнијим усташким злоделима после 1941. године посебно се издваја прогон Срба у Борчу изнад Гацка, који је недвосмислено показао верску агресивност. На православни Божић 07. јануара 1942. године, усташе су у селу Придворица на превару похватили 163 становника. То је дан када Срби свакога радо примају у свој дом. Свих 163 несрећних Срба усташе су затворили у штале и запалиле. Пуким случајем, од свих мештана остала је жива само четворогодишња Гаја Скоко. Сва огњишта тих села заувек су угашена. Дакле, на подручју Херцеговине од 1941. до 1945. године формирано је више немачких, италијанских и усташких затвора. За смештај затвореника коришћени су: зграде бивших затвора (у Мостару Ђеловина), жандармеријске и војне касарне (Јабланица, Автовац, Билећа, Мостар), складишта за откуп дувана (Чапљина, Лиштица, Столац, Домановићи), зграде основних и средњих школа (Билећа, Дивин, Звијерина, Требиње, Столац, Берковићи, Љубиње, Невесиње, Мостар), соколски домови (Корита), манастири и старе цркве (манастир Дужи, Житомислић код Мостара, Митрополија код Мостара), силоси (Чапљина, Тасовчић), зграде државних институција (Требиње, Коњиц, Невесиње). У те затворе, од којих су неки имали карактер сабиралишта, прикупљани су углавном припадници и симпатизери НОП, а касније су одатле транспортовани у велике логоре Јасеновац, Крушчица, Јадовно, Раб, Мамула, Сајмиште и у логоре у Немачкој и другим земљама. Сви логори у Херцеговини постојали су од месец дана до три године, а кроз њих је прошло преко 70.000 људи.

Литература:

1. Bukvić, D. „*Gavranica hrišćanska grobnica*”, zbornik Hercegovina u NOB, knj.2,
2. Bjelica, M. „*Zapisi sa koritske jame*”, zbornik Hercegovina u NOB, knj.2.
3. Vojinović, N. *Srpske jame u Prebilovcima*, Samostalno izdanje, Titograd 1991,
4. Gaćinović, R. *Nasilje u Jugoslaviji*, EVRO, Beograd, 2002,
5. Kurdulija S. “*Atlas ustaškog genocida nad Srbima 1941-1945.*” Istorijski institut SANU i Privredne vesti “EUROPUBLIC”, Beograd, 1993,
6. Komnenović, D. „*Selo Poplat 1941*”, zbornik Hercegovina u NOB, knj.2,
7. Mićević, A. „*O sram i grdoba*”, zbornik Hercegovina u NOB,
8. Radović, M. *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslovdilački rat u konjičkom kraju*, Konjic, 1986,
9. Radić, S. *Ljubinje i Popovo polje 1941-1945*, Ljubinje 1969, .
10. Skoko, S. „*Na besmrnoj vertikali srpske ratne prošlosti.*” Svet knjige, Beograd, 2012,
11. Šarac, Dž. i Jelčić, P. „*Rad partijske organizacije u čapljinskom kraju*”, zbornik Hercegovina u NOB,
12. Šakota, S. „*Prve ustaničke borbe*”, zbornik Hercegovina u NOB, 43.

²⁶ Страхинја Курдулија “*Атлас усташког геноцида над Србима 1941-1945.*” Историјски институт САНУ и Привредне вести “ЕУРОПУБЛИЦ”, Београд, 1993, стр. 18.

13. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ B i H, inv. br. 54755, kut.143a, reg.br.8/12-2;
14. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv.br.55184, 55785, 55189;
15. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv.br.54986; Lj.Mihić, Ljubinje i okolina, Trebinje 1975. 336.
16. Arhiv Jugoslavije ZKRZ B i H, inv.b.55313, 55297;
17. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv.br.55159, 55208;
18. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ Bosne i Hercegovine ,inv.br.55807, 55808, 55288, 55802, 55321;
19. Arhiv SKJ Bosne i Hercegovine,. tom III, knj.1. 15;
20. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, dok. br. 204.

VIOLENCE OF USTASHAS AGAINST SERBS IN HERZEGOVINA DURING SECOND WORLD WAR

Summary: Following the pressure of German and Italian representatives in Zagreb (German Plenipotentiary General in the Independent State of Croatia EdmumdGlaise von Horstenau warned Ante Pavelic's military leader SlavkoKvaternik over the senselessness of the slaughter of Serbian people in the Independent State of Croatia), there came an intervention of Italian occupation troops and some political measures of the Ustasha government and so the situation in troubled Herzegovina region calmed down to certain extent, but it did not last for a long time. As soon as the situation was calmed down to some extent, the Ustasha leaders personally asked permission from Adolf Hitler to continue ethnic cleansing of the Serbs, Jews and Roma peoples on the territory of the Independent State of Croatia and they got it from him. On July 21st during the talk of Adolf Hitler and SlavkoKvaternik regarding the June uprising of the Serbian people in Herzegovina, Hitler said that there were the people who were not eligible to be included in the framework of the state since they could not be required to accept the authority which demanded the order and discipline, and that the only thing one could do with them was to destroy them. Immediately after the return of Kvaternik from the talks there followed a new strong wave of the Ustasha's genocide which was remembered as "the Ilinden massacres" among the people in Herzegovina. In the period from 1941 to 1945 in the region of Herzegovina there were formed several German, Italian and Ustasha's prisons. For the accommodation of prisoners there were used: the buildings of former prisons (in Mostar Celovina), the gendarmerie and military barracks (Jablanica, Avtovac, Bileca, Mostar), the warehouses for tobacco purchase (Capljina, Listica, Stolac, Domanovici), the buildings of primary and secondary schools (Bileća , Divin, Zvijerina, Trebinje, Stolac, Berkovici, Ljubinje, Nevesinje, Mostar), the Falcon centres (Korita), the monasteries and old churches (monastery Duzi, Zitomislic near Mostar, Mitropolija near Mostar), silos (Capljina, Tasovcici) and the buildings of the state institutions (Trebinje, Konjic, Nevesinje). In these prisons, some of which had the character of detentioncenters, there were collected mostly the members and sympathizers of the National Liberation Movement (NOP) and later from there they were transported to large camps Jasenovac, Kruscica, Jadovno, Rab, Mamula, Sajmiste and the camps in Germany and other states. All these camps in Herzegovina existed in the period from one month to three years and over 70,000 people passed through them.

Key words: Herzegovina, Serbs, violence, Ustashes, Muslims, pits